Overblikk (masterfil)

Av Edmund Schilvold

Et fugleperspektiv på tidsepoker, landskapsrom og stedsnavn

Tenkt å være første kapittel i boken, se tilsendt oversikt

Det området denne boken tar for seg, kan sies å ha sin sørgrense ved den historiske bydelen Verket – den eldste bydelen i Moss – og sin nordgrense der Østfold går over i Akershus. Området er ikke stort målt i kvadratkilometer, men inneholder en lang rekke verneverdier. Noen er av historisk art, andre er knyttet til friluftsliv og biologisk mangfold.

Likevel ville nok de færreste etablerte forlag ha sagt ja å lage en egen bok om det. Området er for lite og for ukjent. Det skal godt gjøres å få et bokprosjekt til å lønne seg – spesielt et praktbokprosjekt.

I tilfellet Mosseskogen eksisterte det imidlertid en gruppe personer som til tross for det overnevnte mente at området både fortjente og behøvde en bok – og de var villige til å forfølge den tanken, og å gjøre hva de kunne for å realisere den. Hvordan fant de dette motet? Hvorfor hadde de i seg den nødvendige viljen?

Stedstilknytning gjorde det mulig

Utvilsomt både fordi de var fylt av en uvanlig sterk lidenskap for dette området, og fordi de kjente til de mange verneverdiene det faktisk rommer.

Denne kjærligheten og disse kunnskapene gjorde det umulig for dem å bli sittende på sidelinjen da områdets framtidige skjebne var i ferd med å bli avgjort.

Hele den konstruktive kraften bak dette bokprosjektet springer ut av denne sterke stedstilknytningen, denne sterke lokale *patriotismen*, om man vil.

God patriotisme er ikke sjåvinisme – god patriotisme handler om kjærlighet, og om vilje til å forsvare det man har kjært. God patriotisme inspirerer til konstruktiv innsats, til visjoner for framtiden, til håp og optimisme og selvoppofrelse.

Å se det store i det lille og nære

Man kan skrive om hele fylker eller hele land, og likevel ende opp med en bok som er platt og lite interessant. En bok må være noe mer enn en tørr rapport, og også noe mer enn en brosjyre med pene bilder, det må være et verk med dybde og med følelser – nesten som et levende vesen. Ellers vil boken bare appellere til noen ytterst få. Eller den vil appellere på en overflatisk måte alene, og etter få år være glemt.

Men dybde får boken bare når den er resultatet av noe mer enn raske blikk og bestselgerdrømmer. Den levende, verdifulle boken krever at de involverte graver seg forbi det åpenbare, og at de gir noe av seg selv. Den krever at de kjenner det de skriver om, og at de bryr seg om det.

Slik sett kan selv en ”hundremeterskog” være et vel så godt utgangspunkt for en spennende bok som en stor nasjonalpark – og selv om boken om den vesle skogen i utgangspunktet vil ha en mindre bred appell fordi langt færre kjenner til den vesle skogen fra før av, er ”hundremeterskogen” langt mer representativ for de områdene som folk flest bor og lever i nærheten av enn den store nasjonalparken. Kanskje vil boken om det lille og nære dermed være langt mer relevant for deres liv enn boken om de store viddene og fjellene.

Men forutsetningen for dette er selvfølgelig at boken om ”hundremeterskogen” ikke bare tar for seg det som er spesifikt for akkurat den skogen, men også forteller om det som gjelder alle slike skoger, samme hvor de måtte finnes.

Undertegnede har også et forhold til mange av de stedene som befinner seg i dette området, selv om jeg ikke kjenner det så godt som initiativtakerne til denne boken. Jeg ble kjent med stedene alt som barn, og husker fortsatt hvilket lys jeg så dem i da. Det var et lys som selvfølgelig var preget av barnesinnets begrensede omfang, men også av det samme sinnets sterke følsomhet og kunnskapstørst.

Mosseskogen … Det er et navn man kan hviske ut i mørket og fortelle om, og det er det navnet jeg ser som det sentrale i denne boka – Mosseskogen er områdets grønne hjerte, det siste større partiet av kystnær natur på fastlandet i nordre Østfold, en øy av mangfold i en stadig voksende by.

En av mange truede ”hundremeterskoger”

Denne skogen er også et område som kan stå som et eksempel på situasjonen til hundrevis av bynære naturområder i dette landet – og på betydningen de har – områder som alle er i en utsatt posisjon av grunn av byenes kontinuerlige og ofte dårlige planlagte vekst.

Mosseskogen – eller snarere den utsatte posisjonen den er i – må kunne sies å være den primære årsaken til at et bokprosjekt av dette omfanget ble igangsatt. Ulike ideer til nye lokalbøker hadde i lang tid eksistert, men det var hendelser knyttet til Mosseskogen som førte sammen de personene som har sørget for at denne boken, slik den nå foreligger, er blitt til – og da jeg først hørte om ideen, tidlig i 2007, var det mer enn noe annet det underliggende naturvernengasjementet og den åpenbare kjærligheten til en skog som gjorde at jeg fattet interesse for prosjektet.

Mental urbanisering

Jeg vil våge den påstanden at en slik kjærlighet til lokal natur som den jeg har observert i forbindelse med Mosseskogen er noe sjeldent i dagens Norge – og kanskje særlig i Østfold, som er et av de mest urbaniserte fylkene i landet. Ikke fordi fylket er spesielt bypåvirket når det gjelder arealfordelingen mellom natur og bebyggelse – sammenliknet med mange andre steder i verden er Østfold nærmest for en villmark å regne – men fordi *menneskene* er urbanisert – fjernet fra naturen – mentalt sett. Går man som turist langs Østfold-kysten, eller gjennom en av fylkets større skoger, på en solvarm vårdag, vil man fort føle seg kallet til å spørre hvor de mange innbyggerne i fylket befinner seg hen. Det riktige svaret vil ofte være at de er på kjøpesenteret, eller, hvis de er unge, at de er ute og råner med en bil i nærheten av nærmeste bensinstasjon.

Folk må selvfølgelig få lov til å tilbringe sin fritid der de vil, slik de vil, men vi som har opplevd hva naturen kan gi oss som mennesker, synes det er synd at ikke flere får del i slike opplevelser. Jeg tror en større utbredelse av slike opplevelser ville bidra til å gi oss et bedre samfunn med mer glede, mer ettertanke og mer harmoni.

Mange er glade i nasjonalparkene våre, men å elske et lite, bynært område som Mosseskogen, som ikke har verken tinder eller dype fjorder, det krever en evne til å sette pris på det nære og forsiktige, det som ikke roper på oppmerksomhet – en evne som er sjelden i en tid der ”alle” har en hytte på fjellet og det meste av verden bare er en flyreise eller to fra vårt eget hjem. I en slik tid er det lett å bli blasert, og krevende å holde sansene åpne og mottakelige.

Samtidig er det ikke tvil om at det å reise bort for en tid, for så å returnere, ofte kan føre til at man ser områder nær hjemstedet med andre og langt friskere øyne enn om man aldri hadde vært borte fra dem. Selv husker jeg godt hvilken skjellsettende opplevelse der var å returnere til Norge etter nesten to år i utlandet. Plutselig så jeg stedene jeg hadde forlatt i et helt annet og mer positivt lys enn tidligere. Jeg så de faktiske verdiene og de reelle mulighetene i dem, og ikke bare et uklart bilde skapt av tilduggede mentale brilleglass. Sløret jeg hadde gått med foran øynene i flere år før jeg dro, var ved returen revet vekk. Det som sto tilbake, var de sterke minnene fra barndommen for lenge siden, fra den tiden i mitt liv da intet slør hindret meg i å se omgivelsene slik de virkelig kan være.

Noen minner fra en tidløs tid

Hva var Mosseskogen for meg? Da jeg var gutt, var det en dyp og mystisk skog på vestsiden av Osloveien. Det var skogen med det ensomme Molbekktjernet. Skogen der postrøveren Brede Nord var blitt henrettet, og fortsatt gikk igjen ved Retterstedet når kveldene var mørke. Det var skogen der Kongeveien forsvant innover som i en tunnel mellom store, mørke graner, skogen der fiskere tok sjøørret i solnedgangen ved det stille sundet, og hakkespetter fløy syngende mot åsene på Jeløy i tidlige morgenstunder.

Ja, slik tenkte jeg på Mosseskogen da jeg var en gutt på ni–ti år. Et dunkelt og litt mystisk sted, med hemmelige skatter mellom dryssende graner. Et langt og uhyggelig dypt tjern, der *noe* kanskje bodde under de store, hvite rosene som lå og fløt på speilingen av himmelen. Glimt av den stille, skimrende sjøen nede i sundet fra gjemmesteder mellom trærne på høydedragene. Melodiske sanger og merkelige skrik fra skogens skyggefulle hjerte. Ekkoet av min egen stemme. Mosedekte røtter som glødet i strimer av gyllen kveldssol. Spenningsmettet stillhet. Vindens vemodige susing i de store kronene. Bølger mot strendene ved fjorden.

Men det var også områder omkring denne skogen som festet seg i bevisstheten. Sør for den, mellom Røysåsen og byen, hentet bestemor og bestefar vann fra en ile ved Sandbukta, og jeg var ofte med. Denne nordre delen av byen var et område som var lite kjent for meg, og som derfor alltid var hyllet inn en aura av mystikk – det var en egen stemning der, med de gamle husene som åpenbart var fra en annen tid enn min, og med røyken fra cellulosen som rev i neseborene som en blanding av fårikål og svovel hvis vinden blåste ifra sør.

Nedenfor ila, mellom oss og sjøen, løp dessuten jernbanen, inngjerdet og skummel, og hver gang toget kom kjørende sto jeg fascinert og

stirret på det som om det var en åpenbaring fra en annen dimensjon. Men toget kom bare en gang i blant – ellers var det, med unntak av den svake, monotone duren fra fabrikken, stille. Nede ved sjøen lå veldige stabler av tømmer – lange, brune stammer fra en fjern, fjern skog – og ventet på å bli tatt opp til fabrikken, og utenfor dette var Mossesundet – det store, rolige sundet, som i min hukommelse gjerne er fylt av dis eller tåke. På den andre siden av det skimtet jeg Jeløy – lange, skogkledde åsdrag som pekte mot nord og ble borte i skodda.

I ettertid kan jeg tenke at det var noe nesten dickensk over den delen av Moss – bare de svarte vognene med hester gjennom ”smogen” manglet. Det var en atmosfære av noe som var fjernt fra den moderne tid, og ikke bare i negativ forstand – det var noe som var fjernt fra det sterile og det flombelyste.

Nostalgi, vil noen si, og riste overbærende eller oppgitte på sine rasjonelle hoder. Men følelsene var virkelige – Mosseskogen og Verket var steder som inspirerte, og som ga opphav til øyeblikk som har overlevd årenes gang. Det finnes en positiv nostalgi – den som handler om å huske de ladede øyeblikk, bevare et forhold til historien, og verne om vår evne til innlevelse og kontemplasjon.

En gang beveget vi oss så langt som til Fossen, forbi de lange rekkene av gamle, rødmalte arbeiderboliger. Jeg festet meg ikke ved Konvensjonsgården, og ante ikke hva en grunnlov var, men vannet husker jeg – jeg hørte det tordne allerede før vi kunne se noe, og så – så gikk vi opp på brua og betraktet de skummende, gulhvite vannmassene som buldret nedover fra demningen og forsvant inn under føttene våre. På den andre siden, den vestvendte, kom det fram igjen – der raste det forrykte vannet videre nedover det steinete elveløpet, forbi de høye, teglsteinsbrune bygningene og haugene av brungul sagflis, før det til slutt vellet ut i sjøvannet i sundet.

Da jeg var blitt litt eldre, dro jeg noen ganger også til steder nord for Mosseskogen – til bukta ved Kulpe, for eksempel, der en nabo gjentatte ganger hadde hevdet at det skulle være godt fiske. Jeg syklet forbi bebyggelse og jorder på Kambo, forbi den bortgjemte bekken, der gule buketter av bekkeblom sto blomstrende på breddene om våren, og sjøørreten fortsatt gytte når det gikk mot høst. Så bar det vestover mot sjøen. Jeg vandret nordover fra den vesle husmannsplassen ved badestranden, og vasset gjennom lyngen oppe på høydedragene i nord. Boligfeltet Sjøhagen eksisterte ikke da – det fantes bare det gamle kulturlandskapets beitehage, rammet inn av bergrabber og skog.

Snart sto jeg og så ned på Dragkisteskuffen – bukta med dette forunderlige, spennende navnet – og på oddene og vikene bortenfor. Følelsen av eventyr var enorm. Jeg kunne ikke ha vært mer oppspilt om jeg hadde sett ned på et kongerike mellom fjellene. Dit, til oddene og vikene der borte, måtte jeg dra. Der måtte jeg prøve fisket. Hvor nær man kan finne eventyret når man er ung!

Fra Mors til Kambhorn – stedsnavnene og deres dunkle fortid

En gang i en fjern fortid ble det til – navnet Mors. Så gammelt er dette navnet at ingen – ikke en gang navneforskerne på universitetene – i dag tør si med sikkerhet hva det betyr. Forsøkene på å tolke navnet har vært mange, og hittil har ingen skapt konsensus (Hoel 2004, s. 221–227).

Men to av forslagene skiller seg ut – det ene knytter navnet til et gammelt ord med betydningen ”stråle, funkle, skinne”, et ord som også kan være roten til et vi alle kjenner – ”morgen”.

Hvis dette stemmer, kunne man se for seg at navnet henviser til den sublime opplevelsen man ofte kan få når man nærmer et vassdrag gjennom skogen som omgir det, og så plutselig får se de første glimtene av funklende, sølvskimrende vann mellom grenene og stammene. Menneskets psyke har ikke forandret seg mer enn at vandrende oppdagere for to eller tre tusen år siden må ha opplevd de samme stemningene som vi gjør i dag.

Vi kan imidlertid anta at de opplevde naturen på en annen og mer inderlig måte enn de fleste gjør i dag – for dem var naturen besjelet. Virkelig besjelet. I dag er den for mange ikke annet enn en pen kulisse. Det er resultatet av århundrer med streng rasjonalisme – det tveeggede sverdet som har gitt opphav til både umåtelig framgang og ubotelige skader.

Det andre av de to forslagene er kanskje mindre hyggelig, men desto mer spennende – det prøver å påvise en forbindelse til et for lengst utdødd ord for det å ”slå” eller ”knuse”. Med tanke på naturforholdene i og ved vassdraget kunne man anta at et navn med denne betydningen enten har henvist til vassdragets utseende – det vil si til den forunderlige og forvirrende geografien av småøyer, bukter og viker som også i dag preger deler av Vansjø – eller til de forræderiske bunnforholdene som i årtusener eksisterte i Mosseelva før mange av undervannsskjærene på 1800-tallet ble sprengt vekk – for å lette fløtingen av tømmer.

Hvis det sistnevnte er riktig, er det mulig å tenke seg at navnet hadde en advarende, skummel klang, og at det først ble til i forbindelse med en ulykke – kanskje da de første oppdagerne forsøkte å utforske elveløpet med båter, og en av farkostene deres ble revet opp av et skjær, ført av gårde med strømmen og smadret mot en klippe.

Tom Schmidt ved Seksjon for navnegranskning på Universitetet i Oslo mener imidlertid at det er den førstnevnte tolkningen – den som antar en forbindelse til ”funkle” eller ”skinne” – som er den mest sannsynlige. Det kan så være. Usikkerheten levner i alle fall rikelig med spillerom for fantasien – og kanskje er situasjonen dermed akkurat slik den bør få lov til å forbli.

Skogen ved Mors

I alle tilfelle – nord for dette mystiske vassdraget reiste det seg en stor og dyp skog – Mosseskogen, som av lokale beboere i lang tid er blitt kalt Mosseskauen. Forleddet kan tenkes å være en forenkling av den norrøne eieformen av Mors, nemlig Morsar (Hoel 2004, s. 281), og allerede for femten hundre år siden ville Mosseskogen ha vært en meget gammel skog. Det meste av landet der Mosseskogen ligger er i dag høyt hevet over sjøen og Mossesundet, og alt i jernalderen ville hoveddelen av skogen ha hatt omkring tre tusen år på å vokse og utvikle seg siden terrenget steg opp av havet.

Med litt fantasi kan vi se for oss hvordan en ferd gjennom Mosseskogen i jernalderen ville ha tatt seg ut – det ville nok ha vært en ganske annerledes reise enn i dag, selv om landskapsformene i hovedsak ville ha vært de samme. For mens den Mosseskogen vi kjenner i dag er preget av århundrer med sterk påvirkning fra skogsdrift, ville den i jernalderen trolig ennå ha hatt preg av urskog – man ville ha sett store, grove trær, flere hundre år gamle, kanskje med lange, lyse slør av lav på grenene, digre vindfall og en dunkel skogbunn full av dypgrønn mose. I likhet med mange av de andre skogene i Norden ville Mosseskogen ennå ha vært lite påvirket av hogst og drenering, for i jernalderen fantes det ikke noe omfattende skogbruk, og eksport av tømmer var ennå ikke påtenkt. Man tok riktignok ut tømmer til bygninger og til skip, og man hogde selvfølgelig ved til brensel, men betydelige deler av skogene må likevel ha levd nesten upåvirket av menneskehender.

Det var en annen virkelighet enn den vi kjenner i dag, en virkelighet så annerledes at vi knapt kan forestille oss hvordan den var. I vår tid er nesten all skog merket av øks og sag. Mange mennesker vet knapt hvordan en naturlig skog ser ut. Urskogene, som en gang både skremte og inspirerte menneskene med sine stemninger og sitt

mangfold av liv, er nesten helt utryddet. Bare på de mest avsidesliggende steder finner man små lommer av gammelskog som minner om det som en gang var.

For oss ville en ferd gjennom Mosseskogen i jernalderen ha minnet om et sett i Ringenes Herre. Den nesten totale utarmingen av skogene i mossedistriktet som produksjonen av brensel til jernverket medførte, lå ennå mange hundre år inn i framtiden. Lufta var fri for forurensning, og sur nedbør eksisterte ikke. Plantearter som man i dag bare finner i bortgjemte dalfører nær fjellet, kunne vokse og frodes på helt andre måter.

Idyllisering av fortiden, vil noen si. Men det kan være verdt å tenke over at det vi tar for gitt ikke nødvendigvis er identisk med det som en gang var, og at rikdommer vi knapt kjenner til er forsvunnet som en følge av generasjoner med tøylesløshet. For ut av den erkjennelsen vil det kunne springe en verdsettelse av de restene av jomfruelig natur som ennå finnes, og et ønske om å gjøre bot for i hvert fall noe av den urett vi har begått mot de livsformene vi deler denne verdenen med – urett som i mange tilfeller har slått tilbake på oss selv ved å gjøre våre livsmiljøer fattigere og strippe dem for stemning, liv og inspirasjonskraft.

Vår materielle velstand har økt, og selv ikke de mest innbitte naturvernere ønsker vel å returnere til 1700-tallets fattigdom, eller til den tidens sykdommer, frykt og overtro. Men vi har også mistet en del av det som utvilsomt bidro til å gjøre livene til våre fjerne forfedre og formødre verdt å leve – som skjønnheten og mangfoldet i naturen, og opplevelsen av naturen som noe mer og større enn ubebygde tomter og tømmer på rot. I dag burde vi ha kunnskaper og ressurser nok til å kunne finne en balanse mellom våre behov for materielle goder og våre behov for mer uhåndgripelige, immaterielle kvaliteter – behov som de aller fleste mennesker har, uansett hvor moderne de er blitt, men som i noen tilfeller ligger latent og uutviklet, og i andre blir forsøkt tilfredstilt eller bedøvet med materielle midler – noen ganger med fatale konsekvenser.

Dersom en slik balanse skal kunne realiseres, vil en levende natur og et givende friluftsliv i nærmiljøet kunne være avgjørende for hvor godt man lykkes.

En nøkkel til det ukjente

Vest for Mosseskogen skvulpet sjøen, men øst for den gikk et dalføre som en gang i begynnelsen av jernalderen ville ha begynt å by på beboelige områder og muligheter for jordbruk – etter å ha ligget

under vann i tusenvis av år. Det er dalen der Osloveien går – Trolldalen, som ved Åvangen går over i Kambodalen.

Det er i denne dalen vi finner spor av et av de merkeligste navnene historien om mossedistriktet kan by på – ”Myklanamfne” eller ”Myklanafn” (Hoel 2004, s. 282–285). Kanskje ble det til omtrent på den tiden da landhevningen gjorde det mulig å anlegge gårder i denne dalen – en tid som nå ligger langt inne i historiens dype skygger.

”Myklanamfne”. Det moderne ”Nøkkeland” høres nærmest uskyldig ut i forhold. Men begge henviser til samme sted. I år 1400 var ”Myklanamfne” fortsatt i bruk, men i 1575 dukker det plutselig opp i sterkt forandret utgave – det er blitt til ”Nøcklelanndt”. Senere skjer bare mindre justeringer – utover på 1600-tallet finner vi navnet som ”Nøchleland” og ”Nyckeland”, og på begynnelsen av 1800-tallet har det fått den formen det fortsatt har i dag – ”Nøkkeland”.

Man føler seg uvergelig kallet til å spørre: Hvordan kunne ”Myklanamfne” på under to hundre år bli til ”Nøcklelanndt”? Noe av forklaringen må ligge i fordanskingen av språket. I danske eller dansk-norske ører må ”Myklanamfne” – i likhet med mange andre norrøne navn – ha blitt opplevd som noe tungt og hardt, ja, nesten barbarisk. Det måtte mykes opp og slipes til, siviliseres, gis en dansk form. Resultatet ble at embetsmennene skrev ”Nøcklelanndt”, selv om det lokalbefolkningen uttalte kanskje lå nærmere ”Myklanamfne”.

En liten glipp snek seg inn da man ved et par anledninger på 1600-tallet kom til å bruke y istedenfor ø. En eller annen glemte seg og brukte en skrivemåte som liknet på folkemålet. Kan man anta. Men embetsverket reddet seg raskt inn på teppet igjen, og sørget for at skriftspråket forble høyt hevet over dagligtalen. Det var det norrøne målet, eller restene av det, som skulle tilpasse seg København, noe annet var uaktuelt. På begynnelsen av 1800-tallet var sannsynligvis navnets opprinnelse helt glemt. Transformasjonen var komplett.

Hva betydde så dette eksotiske ”Myklanamfne”? Forleddet ”mykla-” er ikke særlig vanskelig å tyde, det er en form av det norrøne adjektivet ”mykill”, det vil si ”stor”, og vi trenger ikke å gå lenger enn til ”mykje” i moderne nynorsk for å finne et ord med liknende lyd og betydning. Det kunne således være nærliggende å tro at ”Myklanamfne” sto for ”Myklaland”, ”det store landet”, men så enkelt er det nok ikke.

Det er etterleddet, ”-namfne”, som skaper hodebry for navneforskerne. For det anses som usannsynlig at dette har noe med ordet ”land” å gjøre. Isteden mener man det er en feilskriving av, eller

i alle fall går tilbake på, det i dag ukjente ordet ”nafn”. Det har vært spekulert i om dette ordet kan ha hatt noe med et gammelt elvenavn å gjøre, et navn som igjen har referert til et særtrekk ved elva eller landskapet. Hvis dette er riktig, kan det være at det er en forbindelse mellom det søndre løpet til Kambobekken, som før det ble lagt i rør passerte jordene på Nøkkeland, og det mystiske ”Myklanamfne”.

I eldre tider var nok dette bekkeløpet klart større enn det var da det ble konsignert til en tilværelse under jorden for noen tiår siden. Dette både fordi det må ha blitt redusert av gjengroing opp gjennom århundrene, og fordi det før må ha ligget lavere i forhold til sjøen, slik at de nedre delene i enda sterkere grad enn i dag må ha fungert som en tidevannspåvirket forlengelse av Kambobukta.

Men – man vet ikke sikkert. Konklusjonen er at ”Myklanamfne”, eller ”Myklanafn”, som det nok egentlig skulle ha stått, ikke har noen god forklaring. ”Nøkkeland” representerer altså enda et stedsnavn hvis nøyaktige betydning synes å være tapt. Alt vi kan gjøre er å komme med antakelser – drømme, gjette og spekulere.

Kammer og horn

Nord for Nøkkeland, der Mosseskogen slutter og dalen vider seg ut, kommer vi til det som i middelalderen må ha fortonet seg som en sivilisasjonens utpost i et avsides og nesten litt uhyggelig område. På alle kanter dominerte den store, dunkle barskogen. Men på Kambo – som da var synonymt med Kambo gård – var det herskapelige bygninger og frodige jorder, lunder av edelløvskog og en godt beskyttet havn.

Navnet Kambo er ikke noe mindre uvanlig enn de andre vi har nevnt, men i dette tilfellet har vi å gjøre med et navn som kan forklares. Skriftlige kilder viser nemlig at navnet på 12- og 1300-tallet opptrådte i en lang rekke varianter, blant annet ”Kamborn”, ”Kambhorn”, ”Kambhorni”, ”Kambshorni” og ”Kambhorna” (Hoel 2004, s. 285–286). Vi skjønner dermed at dagens ”Kambo” rett og slett er en forenklet versjon av en gammel norrøn ordsammensetning der ”kamb” uten tvil betyr ”kam” og ”horn” sannsynligvis henviser til en eller annen markant form i landskapet ved gården.

Har vi så en slik form i nærheten av gården i dag? Ja visst har vi det – bare noen hundre meter vest for gården ligger den 45 meter høye Støkkås, et lite, men framtredende høydedrag som befinner seg umiddelbart nord for inngangen til den krokformede Kambobukta. Støkkås er en sentral struktur i naturlandskapet – en struktur som kan ha fått navn lenge før gården ble anlagt. I bronsealderen må Støkkås

ha ligget som et ”horn” i sjøen nord for åsene i Mosseskogen, mens det meste av det som skulle bli jorden til Kambo gård dannet en stor og grunn bukt østenfor dette fjellet i sjøen.

Senere, i jernalderen, da området ved ”Kambhornet” ble mer beboelig, er det ikke utenkelig at den runde, bratte åsen, omgitt av vann på tre kanter, kan ha fungert som en form for lokal festning, kanskje til og med en kultplass. Området var nok for sparsommelig befolket til at åsen kan ha hatt noen viktig rolle som bygdeborg, men det er ikke vanskelig å forestille seg at den kan ha vært av betydning som et tilflukssted for lokale beboere.

På et såkalt kvadratmilkart fra 1776 kan vi lese at Støkkås den gang ble kalt ”Stÿvaas”, altså ”Styvås”. Dette er et navn som gir mening: Støkkås kan ha vært en ås der man styvet løvtrær for å skaffe ekstra for til buskapen.

I gammel tid skal for øvrig Kambo-gårdens tun ha ligget lenger mot vest, og nærmere Støkkås, enn det gjør i dag, på en høyde i terrenget der man ville ha hatt utsikt til Kambobukta og til Mossesundet (Eliassen 1997, s. 39). En slik plassering virker logisk når man tenker på hvilken betydning sjøen hadde som ferdselsåre i jernalder og tidlig middelalder. Datidens ”E6” var ikke en landevei – det var vannveien i vest, Oslofjorden, som var både tryggere og mer framkommelig enn hestetråkkene gjennom de dype skogene.

Utover på 1500-tallet begynner de danskpåvirkede formene av stedsnavnet å gjøre seg gjeldende, og vi finner alle mulige stavemåter, noen ganske like dagens, andre så forunderlige at vi i dag må riste på hodet og le. Eksempler på denne variasjonen i skrivemåter er ”Kamboo”, ”Kamboen” og ”Camberrenn” – ja, vi har til og med ”Combalenn”.

På 1600-tallet dukker sammensatte former som ” Camboggaard” og ” Camboegaard” opp. Man aner en selvbevissthet i disse navnene som ikke fantes i de tidligere – en stolthet, kanskje, og en lengsel etter det sofistikerte og elegante. Det er neppe noen tilfeldighet at de lange navnene ser dagens lys omtrent på samme tid som Kambo fikk adelsgårdsprivilegier og ble inntatt av det danske eller dansk-norske aristokratiet.

I dag er mye av det som var Kambo gård blitt lagt ut til tomter. Men gårdens hjerte, tunet og hovedbygningen, er fortsatt noenlunde intakt. Det er ennå mulig å ane hvordan det må ha vært å komme reisende til dette stedet for århundrer siden – etter å ha passert de store, flate, oppdyrkede landskapene i det som i dag er Rygge, kom

man ned til det vesle tettstedet Moss, krysset elva i duren og disen fra fossen, og entret skogen nordenfor. Deretter fulgte flere kilometer med nesten ubebodde områder før skogen åpnet seg og man kom ut i landskapet ved Kambo. Der kjørte man nordover og krysset Kambobekken, og så kom endelig den prektige gården til syne mellom løvtrærne. Man hadde reist fra Mors til Kambhorn, gjennom det aller nordligste av det gamle distriktet Varna. Man hadde gjort seg fortjent til å bli godt tatt imot, og det ble man nok – den gangen var gjestfrihet både en plikt og en dyd.

****

Faktaramme: En alternativ navneteori

Mange språkinteresserte vil ha lagt merke til at det finnes en del rare og fremmedartede stedsnavn langs kysten og langs vassdragene i de sørøstre delene av landet vårt. I sin bok *Balterne kommer* foreslår nå avdøde Arne Østmoe at noen av disse stedsnavnene kan være av balto-slavisk opprinnelse. Ifølge Østmoe finnes det blant annet mytologisk grunnlag for å anta at balto-slaviske og andre indoeuropeiske stammer innvandret til Østlandet før germansk-talende stammer kom hit.

Ut fra dette er det mulig å tenke seg at noen av navnene som disse før-germanske stammene ga til for eksempel landskapsformer og innsjøer, kan ha overlevd helt til vår tid, om enn i former påvirket av germansk.

I henhold til denne teorien kan noen av de mest kjente navnene i Moss kommune være av balto-slavisk opprinnelse:

Moss: Fuktig område, eventuelt kystsjøen (dagens Vansjø). Opprinnelig Marios. Elva fikk navn etter innsjøen, og byen fikk navn etter elva.

Kambo : Kamborn, Kambhorn. Utledet av hjørne eller krok, innstikkende eller utstikkende.

Værla: ”Inngangsbukta” (til Mossesundet). Utgangspunkt: ”tre i en nål-bukta”, ”nærme seg-bukta”.

Jeløy: Jalund, Jolund. En øy som skjermer. En alternativ tolkning kan være ”merraøya” – ”jalda” betyr hest, merr, muligens dyr. ”Jeløy” ville altså bety ”øy brukt til å holde dyr på”.

Kan det være at vi også kan ane en balto-slavisk innflytelse i særpregene til dagens østlandske dialekter? Dersom vi sammenlikner forekomsten av mulige balto-slaviske navn med faktorer som jamvekt, a-mål og tjukk l, finner vi et visst sammenfall.

Noen stedsnavn kan altså være eldre og ha andre betydninger enn det studier av germansk og norrønt synes å tilsi. Videre kan det tenkes at noen dialekter er påvirket av helt andre språk enn dem man tradisjonelt har tatt med i betraktning.

****

Ved kanten av forkastningen

Hittil har vi sagt lite om geologien i dette området. Men geologien til et sted er jo bokstavelig talt grunnlaget for nesten alt annet, fra topografiske variasjoner til artsmangfold, jordbruk og bosetning.

Når det gjelder vårt utvalgte område – den kystnære strekningen mellom Mosseelva i sør og fylkesgrensen i nord, er det nok vanlig, i hvert fall blant lekfolk, å tenke at geologien i denne vesle fliken av verden er relativt kjedelig. Man tenker på granitt – eldgammelt norsk grunnfjell, traust, uspennende gråstein – og antar at det er det eneste som finnes der. I virkeligheten eksisterer det et betydelig geologisk mangfold der. For selv om det grovt sett er riktig at både vårt område og store deler av resten av fastlands-Østfold ligger på tusen millioner år gammelt grunnfjell, så finnes det betydelige lokale variasjoner.

Det viktigste av disse forholdene – i hvert fall om man tenker på naturtyper – er det faktum at den vestlige delen av Mosseskogen ligger like ved, og til en viss grad i, den østligste delen av det såkalte Oslofeltet – et område som grovt sett strekker seg fra øyene i det nordlige Østfold til innlandet i deler av Vestfold, og fra Ytre Oslofjord i sør til Krokskogen og Tyrifjorden i nord.

Dette området – også kalt Osloriften – er enestående selv i verdenssammenheng, fordi det inneholder bergarter som bare finnes noen få andre steder på kloden – i det østlige Afrika og i Antarktis, for eksempel.

Fordi den sonen av jordskorpen som vi i dag kaller Oslofeltet for om lag 280 millioner år siden sank ned i forhold til landet omkring – opptil én kilometer – ble de vulkanske og sedimentære bergartene i denne sonen bedre bevart enn i arealene rundt, der istidenes veldige breer etter hvert klarte å skrape seg helt ned til det opprinnelige, harde grunnfjellet. I Oslofeltet finner vi med andre ord yngre og ofte

også mykere bergarter enn i resten av oslofjordsregionen. De inneholder ofte kalk, og de har relativt lett for å forvitre. På grunn av dette skaper de forhold som er ideelle for framveksten av et høyt biologisk mangfold. Naturen blir frodigere og mer variert enn der det kun er hardt grunnfjell.

Men det er også et annet forhold som er av stor betydning for naturmangfoldet i Mosseskogen. Dette er de mange lange forkastningene eller sprekkdannelsene inne i selve skogen. Disse stammer hovedsakelig fra perioden tertiær, for omkring 30 millioner år siden, og ble i løpet av årmillionene som fulgte gravd stadig større og dypere av isen – det var i slike revner og fordypninger at steinmassene som ga breene deres slipende effekt hadde lettest for å samle seg. Gradvis oppsto det flere mindre daler, stort sett med en nord-sør-gående retning – det var den retningen berget først hadde sprukket i, og det var også isens retning både ved frammarsj og tilbaketog.

De fleste av disse smådalene vender med andre ord ikke mot sjøen, og er dermed svært lune og beskyttede. Dette skaper i sin tur ideelle forhold for arter som liker varme og avskjermede rom, og siden berggrunnen i stor grad er massiv, og ikke porøs og drenerende, blir regnvann ofte stående i dalbunnene. Dermed ligger forholdene godt til rette for dannelse av tjern og myrer.

Det mest framtredende eksempelet på en utgravd forkastning er kanskje dalen som i dag rommer Molbekktjernet. Sin nåværende størrelse fikk tjernet først i 1875, da det ble anlagt en stor demning på sørsiden og to mindre demninger på nordsiden. Men sannsynligvis var det et lite tjern, eller i hvert fall en myr, i bunnen av denne dalen lenge før den tid – bekken som forer tjernet med vann, har utvilsomt løpt ut i og fulgt Molbekk-forkastningen i uminnelige tider.

Mosseskogen har altså en meget variert topografi. I de vestlige delene av skogen finnes det nesten ikke flatt terreng. Dette legger ikke bare forholdene til rette for en særegen natur – det gir også en viss beskyttelse mot det moderne skogbruket og dets maskiner og flatehogster.

Jo mer ulendt terrenget er, dess eldre og mer artsrik er skogen, er regelen i dag. Slik var det ikke før det intensive skogbrukets tid – da var de mest artsrike områdene ofte identiske med de områdene som hadde den beste og mest fruktbare jorda – altså de flatere og lavereliggende områdene. Men i dag er skogen i disse områdene altfor ofte redusert til mørke monokulturer av plantet gran. Bare i de bratteste skråningene og de dypeste juvene, samt på en og annen

flekk ingen husket på, finnes det fortsatt norsk skog med det mangfoldet av arter som preger skandinavisk skog som er i sin naturtilstand.

Av andre geologiske pussigheter kan vi nevne en markant sprekkdannelse som går på tvers av Røysåsen – det lange høydedraget som lengst i sør, ved nordre del av Moss by, nylig er blitt bebygd med boliger. Sprekken det er tale om, krysser åsen i øst-vest-retningen, og er ikke mer enn cirka 8000 år gammel – hvilket i geologisk sammenheng er å regne som "i går". Sannsynligvis oppsto denne sprekken som en følge av jordskjelv som fant sted da isen trakk seg tilbake og landet begynte å heve seg – i en periode var landhevningen særlig sterk – og resultatet ble at Røysåsen nærmest brakk i to på grunn av de enorme spenningene i jordskorpen (Jensen 2008, s. 5).

Selv i dag holder landet på å heve seg – i geologisk sammenheng er vi altså fortsatt på vei ut av istiden. Det er ikke lenge siden landet ved Oslofjorden lå som en gummimadrass under en ambolt. Men hevningen går atskillig tregere enn da jøkelen nettopp hadde sluppet taket – hvilket skjedde for om lag 10 000 år siden.

I Moss er hastigheten på landhevningen nå kun 3,8 mm per år. Det kan imidlertid være nok til å begrense effekten av eventuelle økninger i havnivået som følge av issmeltning på Grønland og i Antarktis – i løpet av de neste hundre årene vil jo landet heve seg med nesten en halv meter. Det er slett ikke alle land i Europa som er i en slik situasjon.

Marine avsetninger er også en faktor som setter sitt preg på deler av Mosseskogen – først og fremst i området ved Lindebaugen. Før landhevningen kom så langt som den har gjort i dag, og landet fortsatt lå nedsenket i sjøvann, samlet det seg på steder som Lindebaugen mudderpartikler fra elver og bekker. Disse partiklene ble etter hvert til tykke lag av leire, og mens denne prosessen pågikk, var leirbunnen et levested for smådyr som produserte kalkholdige skall – akkurat slik mudderområder i fjorden kan være det i dag.

I løpet av århundrene ble betydelige mengder skall akkumulert i bunnsubstratet, og da denne sjøbunnen omsider ble løftet opp i dagen av landhevningen, begynte plantene å kolonisere den. Først de mest salttålende, så andre etter hvert som saltet ble vasket ut og avstanden til sjøen økte. I dag kan man finne gammel sjøbunn og rester av skjell langt inne i skogen, høyt over den nåværende fjorden.

Ikke engang partiene med grunnfjell er så ukompliserte som man kanskje skulle tro. Bergarten båndgneis dominerer, men innimellom

finnes store partier amfibolitt. Begge disse er såkalte metamorfe bergarter – de oppstår når andre bergarter, for eksempel vulkanske, blir omformet av trykk og høye temperaturer.

Hist og her eksisterer det dessuten pegmatitt, en bergart som opptrer som årer eller ganger i grunnfjellsbergartene – derav klassifikasjonen gangbergart. Pegmatitten er grovkornet, og inneholder ofte store krystaller.

Alderen på disse tre bergartene spenner fra cirka 1350 millioner år for gneisen til cirka 930 millioner år for pegmatitten. Dette er skikkelig gammel stein, med andre ord. Til sammenlikning er bergartene i Oslofeltet mellom 250 og 550 millioner år gamle – bare tenåringer i forhold.

Et annet interessant element er bergarten grønnstein (eng. greenschist). Denne metamorfe bergarten finnes også som årer i fjellet, og ved sjøen vest for Molbekktjernet finnes det en blottlagt grønnsteinsåre (Jensen 2008, s. 5) der det åpenbart er blitt tatt ut materiale – sannsynligvis av mennesker som besøkte dette stedet i steinalderen. For dem var nemlig grønnstein førstevalget til redskaper når flint ikke var tilgjengelig – det var for eksempel vanlig å bruke grønnstein til øksehoder, og steinen var også en utbredt handelsvare.

Grønnsteinsbruddet ved Molbekk er et av få soleklare tegn på menneskelig aktivitet i Mosseskogen før bronsealderen. Det finnes imidlertid en rekke boplasser fra yngre steinalder i skogen, og mange av disse er lite undersøkt.

På den andre siden av sundet ligger dessuten steinalderboplassene på midtre Jeløy. De ble grundig undersøkt av hobbyarkeologer alt for flere tiår siden, og de mange funnene som da ble gjort, tyder på stor aktivitet ved Mossesundet i steinalderen.

Livet og istidene

På dette grunnlaget ble så naturen til – skjønt å si det på den måten, er egentlig en grov overforenkling. I realiteten har det vært mange ”naturer” – eller epoker med planteliv og skog – i det området som vi nå kaller Mosseskogen. Naturen er slik sett noe langt, langt mer foranderlig enn vi vanligvis forestiller oss. Det vi ser omkring oss og tar for gitt, kan sammenliknes med det vi ser når vi midtveis i en lang videofilm trykker på pauseknappen. Skjermen viser da et frosset øyeblikk, en bittelite utdrag av det som egentlig er en lang film. Våre liv står på mange måter i samme forhold til klodens utvikling som det

lille, frosne øyeblikket. Vi tror vi ser noe varig – i realiteten er alt i flyt.

I dag, som ”klimaendringer” nærmest er blitt et moteord, kan det være verdt å huske på at det trolig har vært omkring 50 små og seks store ”istider” – det vil si vekslinger mellom økninger og reduksjoner i isdekket – bare i løpet av de siste tre millioner år. Som igjen bare representerer en liten del av den siste av fem antatte ”hovedistider” i jordens flere milliarder år lange historie.

De fleste av bergartene i Mosseskogen er, som vi har sett, omkring tusen millioner år gamle, og selv de relativt unge bergartene i Oslofeltet har eksistert i flere hundre millioner år. Så hva foregikk egentlig i alle de årene som gikk mellom bergartenes tilblivelse og slutten på den siste istiden – som markerte inngangen til ”vår” tid?

For det første store omveltninger i form av jordskjelv og vulkanutbrudd – som vi allerede har antydet.

Videre må vi huske på at hele den landmassen som i dag utgjør Europa, lenge var en del av superkontinentet Pangea, og hadde en annen posisjon sett i forhold til polene enn i dag.

Men av minst like stor betydning var istidene, og i løpet av de siste tre millionene år har isbreene skurt fram og tilbake over landet mange, mange ganger. Skoger kom, skoger gikk. Åser ble formet, åser ble høvlet ned. Hva eventuelle mennesker gjorde i oslofjordsregionen for, si, 100 000 år siden, vet vi absolutt ingenting om. Det de måtte ha etterlatt seg, er for lengst blitt knust til støv og grus av breene.

For om lag 10 000 år siden begynte så den siste av mange perioder der isen hadde trukket seg så mye tilbake at plante- og dyreliv igjen kunne returnere. Siden den gang har ”Mosseskogen” grodd kontinuerlig, selv om klimaet også i denne perioden har variert mellom det kjølige og det mer behagelige. Først kom de mest hardføre artene – ulike steindekkende laver, for eksempel, og til slutt kom trærne.

I dag er Mosseskogen, i likhet med all annen skog i Norge, preget av at vi er inne i en relativt guffen periode – i vikingtiden var det betydelig mildere, og varmekjære løvskoger, ikke barskoger, hersket over landet ved Oslofjorden. Det at gran dominerer mye av Mosseskogen, er altså et fenomen som bare er noen hundre år gammelt, og som ble utløst av – gjett hva – klimaendringer. Furuskogen på toppene er nok av atskillig eldre dato – oppe på de

tørre, utsatte rabbene ville løvskogen ha slitt med å klare seg selv da klimaet var varmere.

I denne sammenhengen kan vi peke på at det på Kambo, i området ved Kambo gård, finnes et betydelig innslag av edelløvskog – her kan man beundre både store eiker, ask og lønn. Selv om enkelte av disse trærne kan ha blitt plantet der på 17- eller 1800-tallet, kan man anta at det meste av edelløvskogen ved Kambo er et eksempel på en såkalt reliktforekomst. Da klimaendringer gjorde landet kaldere, overlevde den varmekjære løvskogen bare som spredte forekomster på steder som forble relativt lune og varme – som området ved Kambo gård. Løvskoglundene vi kjenner i dag er altså restene av et mye større løvskogdekke som ble utslettet av lavere temperaturer.

Bøkeskogen ovenfor Kulpe er av en annen opprinnelse. Den vet man ble plantet der på 1800-tallet, av en engelsk gartner ved Kambo gård.

Det biologiske mangfoldet

Returnerer vi til Mosseskogen, kan vi slå fast at selv om barskogen dominerer, så finnes det store verneverdier i området. I tillegg til de geologiske og topografiske forholdene, som vi alt har introdusert, kan vi identifisere tre nøkkelfaktorer som årsaker til dette. Den ene handler om selve skogen – deler av den er bemerkelsesverdig lite berørt av moderne skogbruk. De andre to handler begge om vann – skogen inneholder et tjern som er upåvirket av jordbruk og bebyggelse, og den ligger i umiddelbar nærhet av Oslofjorden.

Takket være gammelskogen på Mølleåsen, i nordre del av skogen, kan man der finne uhyre sjeldne sopparter, deriblant den såkalte urskogskjuken, som så vidt man vet bare finnes ett annet sted i Østfold. Dette er en sterkt truet art som er avhengig av vindfall og råtnende ved for å overleve, og som regnes for å indikere store naturverdier.

Molbekktjernet, og bekkedraget som går fra tjernet og ned til sjøen, bidrar ytterligere til mangfoldet av arter. For eksempel har hele 16 arter av øyenstikkere dette tjernet som sitt leveområde. Én av disse er blodrød høstlibelle, som i likhet med urskogskjuken anses som sterkt truet. Videre er tjernet hjem for flere fiskeslag, deriblant ål, som i løpet av de siste tiårene er gått så sterkt tilbake både i Norge og i Europa generelt at den i dag regnes som utrydningstruet.

Man kan også framheve forekomsten av amfibier som liten salamander, padde og buttsnutefrosk. Biologer har anbefalt egne

amfibieundersøkelser, men dette har man dessverre så langt ikke hatt midler til å gjennomføre.

Amfibier er generelt i samme situasjon som ålen – mens de for en generasjon eller to siden var så vanlige at de nærmest ble tatt for gitt, har de i dag gått så sterkt tilbake at en lang rekke arter trolig vil forsvinne i løpet av noen få tiår. Men i Molbekktjernet, og de fuktige områdene rundt, har altså noen av dem fortsatt et tilfluktssted.

Ned ved sjøen i nordvest, ved den allerede nevnte Lindebaugen, ligger nok en artsrik biotop. Der, i det stilleflytende vannet fra bekken som kommer ifra Molbekktjernet, vokser en praktfull sumpskog av gamle oretrær og sverdliljer. Av fagfolk kalles dette en svartorstrandskog, som naturtype klassifiseres den som svært viktig.

I dette området finnes også noen få eksemplarer av rødlistearter som alm og dronningsstarr. Alm er et storbladet og vakkert løvtre som før var forholdsvis vanlig, men som er blitt noe av en sjeldenhet etter at den såkalte almesyken ødela store bestander både i Norge og ellers i Skandinavia. Dronningstarr er en staselig og kresen plante som opptrer i tuer på våte og næringsrike steder, og som bare finnes ti andre steder i fylket.

I alt er det i løpet av de siste årene registrert hele 115 sopparter, 49 lavarter, 294 arter av karplanter, 68 arter av innsekter og andre invertebrater, tre amfibiearter og 65 fuglearter i Mosseskogen. Av disse er 20 å finne i en eller annen kategori på den nasjonale rødlisten, hvilket innebærer at de i ulik grad er truet, og ikke bør utsettes for inngrep.

Dette må kunne sies å være ganske imponerende, særlig når man tar med i betraktningen hvor lite dette området i grunnen er, og at det både i sør, øst og nord grenser til store områder med industri og tettbebyggelse.

Dette må man kunne forvente at både kommune, fylke og private tar hensyn til når det skal planlegges nye veier, boligfelt eller næringsområder. Hvis man ikke snart begynner å ta større hensyn til det biologiske mangfoldet i forbindelse med arealplanleggingen i Norge, har landet ingen mulighet til å komme i nærheten av Stortingets mål om stans i utryddelsen av arter.

Enestående landskapsrom

Så langt artsmangfoldet, som vi skal komme tilbake til senere i denne boken. Det vi knapt har vært inne på til nå, er områdets estetiske

verdier. Disse kan være vanskeligere å definere enn de geologiske og biologiske, siden man ikke godt kan sette dem opp på en liste og gi dem vitenskapelig basert klassifikasjon. Men de er ikke desto mindre av minst like stor betydning for menneskene som de mer håndgripelige verdiene.

De estetiske verdiene handler om opplevelsesverdier – potensialet for stemninger, for ro, ettertanke og rekreasjon, og er i praksis nært knyttet til friluftslivet. Artsmangfoldet kan være av enorm betydning for de estetiske verdiene – det er lett å glemme at biologisk mangfold ikke bare handler om artslister, men om så sublime faktorer som fuglesangen om morgenen, blomsterfloret om våren og sporene i nysnøen om vinteren.

Artsmangfoldet er forutsetningen for alt dette. Artsmangfoldet kan være en utømmelig kilde til glede for menneskene som er så heldige å bo i nærheten av det. Men de estetiske verdiene, verdiene knyttet til følelser og psykisk helse, favner også mer. De handler om kvaliteten på utsikten fra høydedragene, om det finnes stillhet, i betydningen fravær av støy, om skogen inspirerer forestillingsevnen og fantasien.

Mosseskogen har stedvis store estetiske verdier. Ikke bare i kraft av seg selv, men av hva som ligger nær den. Det er ikke mange steder igjen langs kysten av Østfold der man kan stå midt i en nesten urørt skog, og samtidig nyte glitteret i sjøen og utsikten til grønne åser i det fjerne. Det er ikke mange steder i Oslofjorden der man kan nyte et så bejaende panorama som det man kan oppleve på toppen av Røysåsen. Mosseskogen er estetisk spesiell fordi den ligger så nær sjøen, og fordi denne sjøen har form av et stort og beskyttet sund, en liten fjord i seg selv, som på den andre siden rammes inn av naturområdene på midtre og nordre Jeløy.

Skal man ta vare på disse verdiene, må man ta vare på landskapsrommene, som Mossesundet er det mest storslåtte eksempelet på. Man må søke å ta vare på naturen på begge sider, ikke bare på den ene. En utbygging av østre del av nordre Jeløy vil også ødelegge opplevelsen man får på Røysåsen og ved Lindebaugen, og en utbygging av vestre del av Mosseskogen vil ruinere utsikten fra Rosnes og Kjellandsvik på midtre Jeløy.

Man kan dessuten ikke tenke bare på hva man vil se – man må også tenke på hva som vil høres. En ny og trafikkert vei vil, enten den legges på den ene eller den andre siden av sundet, ubønnhørlig rasere stillheten på begge sider. Kjører det en bil fordi Kjellandsvik på kvelden, hører man den lenge selv ved bergene ved Molbekk. Kommer det et tungt godstog ut av tunnelen ved Røysåsen, hører man det helt

til Fuglevik på vestre Jeløy. Mossesundet må sikres som ”Mossefjorden” – et frodig, eldgammelt og tidløst kystlandskap i en fjord som blir stadig mer forandret av hyttekomplekser, boligfelter, båthavner og hoteller. Få resten av jernbanen langs sundet i tunnel, la markagrensen på midtre Jeløy være i fred, få slutt på utslippene fra industrien, og vern sundet og naturen rundt som en bynær nasjonalpark.

Vi kan også nevne dalen som rommer Molbekktjernet som et eksempel på et sted der landskapsrommet er essensielt, om enn mye mindre i omfang. Man kan ikke vurdere å plassere villaer på høydedragene øst for tjernet, og samtidig si at tjernet vil bli vernet, slik visse personer gjorde i 2006. Tjernet er ikke bare vannet mellom bergene – tjernet er også et sted med en egen atmosfære, et sted der man oppleve subtile naturstemninger og la seg lede til å tro at man er langt fra det hverdagslige og profane. Det å se boliger lyse mellom trærne, og høre lyden av biler og mopeder, musikkanlegg og gressklippere, vil forandre alt dette. Det blir som om Theodor Kittelsen i sin berømte eventyrillustrasjon skulle ha tegnet inn et kjøpesenter istedenfor et Soria Moria. Visse ting lar seg bare ikke kombinere – det er enten eller.

Dessverre er det i vår tid gjerne det profane, det overflatiske og lettvinte, som vinner fram. Ett eksempel er flatehogsten mellom Røysåsen og Retterstedet. Der, ved den søndre innfallsporten til Mosseskogen, hadde man noe nær en naturlig allé av store, gamle graner. Det var dunkelt der, men også løyndomsfullt og spennende. Man tenkte på stedets historie, hørte suset i de store trærne. Det var en opplevelse å gå der. Men så kom hogstmaskinen. I løpet av et par dager var alt borte. Ikke bare selve trærne, men også hele det miljøet, hele den atmosfæren som trærne bidro til å skape. I dag er det som var en herlig begynnelse på turveien til Molbekk blitt et parti man helst går raskest mulig igjennom. Flere generasjoner er blitt fratatt muligheten til å oppleve veien ved Retterstedet slik den var. Først om femti eller hundre år vil stedet ha gjenvunnet sin prakt – hvis det får være i fred.

Minnene om forne tider

En annen sentral type verdier er de som er knyttet til kulturminner – fysiske levninger fra fortidens menneskelige aktivitet – og i Mosseskogen er det et forbausende stort antall kulturminner. De mest spektakulære er kanskje de to gravene på toppen av åsdraget Røysåsen–Vardåsen. Disse gravene har form av store røyser av kampestein, og er typiske for bronsealderens monumenter over døde. Det betyr at disse strukturene kan være mer enn 3000 år gamle.

Begge er flere meter i diameter, og man kan bare spekulere på hvilke tanker det var som drev bronsealderens mennesker til å frakte så mye og tung stein opp til toppen av et høydedrag. Ønsker om å ære en mektig høvding eller en innflytelsesrik sjaman, kanskje. Eller om å markere samfunnet som sterkt i forhold til sjøfarende, som ville ha lagt merke til monumentene når de dro igjennom sundet. At det ligger flere slike graver nettopp ved Mossesundet – to på Røysåsen og én på Kjellandsviktangen – tyder på at sundet var en viktig ferdselsvei alt i bronsealderen.

I alle tilfelle fant man neppe særlig mye stein oppe på de glattskurte svaene på Røysåsen, så det meste av steinen i røysene må ha kommet fra andre, lavereliggende partier av Mosseskogen.

Den gang lå riktignok landet mer enn ti meter lavere i forhold til sjøen enn det gjør i dag, så avstanden mellom sjøen og åsryggen var noe kortere, men det må likevel ha vært et slit å få all steinen opp til toppen. Det må også ha krevd en viss innsats å få steinene til å forme stabile monumenter.

Sannsynligvis var også røysene enda større da de var nye enn de er i dag. Mye av den opprinnelige steinen kan ha falt ned eller blitt fraktet bort i løpet av alle århundrene som er gått siden monumentene ble bygd. Den ene av røysene, den nordlige, ble dessuten betydelig maltraktert i jernalderen eller middelalderen, da midten ble gravd ut og fylt med ved slik at man kunne bruke åsen som en varslingsstasjon – en brannvarde. Hvis man oppdaget at en fiende var på vei, kunne man tenne på veden, og flammene kunne da observeres av vaktposter på andre åser, som så tente på sine varder. Slik kunne man på relativt kort tid spre et budskap om fare til en hel landsdel.

I mosseområdet har det trolig vært slike varder også på flere av de andre markante høydedragene i distriktet – deriblant Rødsåsen på Jeløy, Vardåsen i Rygge og Vardåsen ved Son. De utgjorde datidens ”mobiltelefonnettverk” – det fantes ingen andre muligheter for kjapp og tydelig kommunikasjon over store avstander.

Men bronsealdergravene er langt fra de eneste kulturminnene i Mosseskogen.

I de nordøstlige delene av skogen er det funnet flere intakte jernaldergraver – såkalte hellekistegraver. De danner et helt gravfelt, og Mosseskogen er muligens det eneste stedet i ytre Østfold der denne typen graver eksisterer.

Vest for Molbekktjernet antar man at det i folkevandringstiden kan ha ligget en bygdeborg. Der danner landskapet en naturlig festning, en rygg som på østsiden er avgrenset av forkastningen der tjernet nå ligger, og som på vestsiden går bratt ned mot sjøen. Rundt denne ryggen er det dessuten funnet rester av en steinmur som trolig har omkranset det meste av høydedraget, og som kan ha fungert som et fundament for palisader. Når det gikk mot krig, eller man visste at angripere var på vei, ville bygdeborgen ha gitt menneskene i området et sted der de kunne lagre verdier, søke tilflukt og forsvare seg, og i den urolige folkevandringstiden var nok ufred regelen heller enn unntaket. Det var bokstavelig talt livsviktig å være forberedt.

Muligens ligger det også en mindre bygdeborg ved Ore, på et lite høydedrag noen hundre meter øst for Molbekktjernet. Også her er nemlig rester av noe som synes å ha vært murer. Området er for lite til at det kan ha vært en større bygdeborg der, men kanskje kan det ha fungert som et lokalt tilfluktssted for folk som bodde i nærheten, når det ikke var tid til å komme seg til den større borgen ved sundet, eller man var for få til å forsvare en større festning.

Mosseskogens Via Regia

Fra historisk tid er det en ganske annen type fornminner som dominerer, nemlig ulike varianter av slede- og rideveier. ”Hva så?” vil nok noen spørre. ”Har vi ikke nok av veier i Norge?” Vel, det er faktisk ikke så veldig mange steder man kan oppleve historiske veier i deres opprinnelige form, og det er slett ikke så mange steder man kan oppleve dem slik som i Mosseskogen – omgitt av natur og stillhet. I Mosseskogen er de gamle veiene omgitt av omgivelser som er lite forandret siden veiene ble anlagt, hvilket skjedde for opptil flere hundre år siden.

Det er heller ikke noen hvilken som helst klasse veier vi snakker om. Veiene gjennom Mosseskogen representerer ulike stadier og varianter av den gamle veien fra Moss til hovedstaden, til byen som i århundrer het Christiania, og hovedruten fikk i stor grad sin nåværende form takket være kong Christian IV, som i 1636 beordret konstruksjon av en kjørevei mellom Christiania og byene i Smaalenene – dagens Østfold. Siden er veikantene i stor grad blitt en del av skogen, men det er fortsatt mulig å se at Kongeveien er noe mer enn en vanlig sti.

I vår tid er det nesten vanskelig å forestille seg at det var en tid da man ikke hadde biler og firefelts Europavei til landets viktigste by. Men i Mosseskogen ligger 1600- og 1700-tallets ”E6” nesten urørt – og det over en distanse på nesten to kilometer.

Malm og pegmatitt

En annen viktig type fornminner i Mosseskogen er gruvene. Faktisk er det her man finner den største gruven i Moss, og det er neppe noe annet område i distriktet som har så mange spor etter gruvedrift sett i forhold til størrelsen på arealet.

Gruvene i Mosseskogen kan grovt sett deles inn i to grupper. Den ene består av gruver eller tilløp til gruver – røsk og skjerp – som ble til i forbindelse med letingen etter og uttaket av jernmalm som fant sted da Moss jernverk var blitt etablert, og trengte malm til produksjonen.

Jernverket ønsket forståelig nok å få flest mulig av ressursene det behøvde fra kilder i nærmiljøet, og satte derfor i gang et omfattende søk etter egnet jernmalm i sine omgivelser. Dette søket, som begynte tidlig i 1720-årene, var i en periode så omfattende at det i dag finnes spor av det over store deler av skogen. Flertallet av disse sporene befinner seg imidlertid i de østlige områdene, i nærheten av Kongeveien.

De faktiske gruvene, stedene der det ble tatt ut malm over lengre tid, var disse: Kilsgruve, Myrseter gruve og Lindbo gruve. De to førstnevnte ligger i området ved Kilsbakken, mens den sistnevnte ligger nede ved sundet, sør for Lindebaugen, delt i to av jernbanelinjen, men fortsatt synlig for et trenet øye.

Den andre gruppen av gruver er pegmatittgruver der man tok ut feltspatt – muligens til porselensindustrien. Disse gruvene er mye yngre enn gruvene til jernverket, og ble trolig anlagt på slutten av 1800-tallet eller på begynnelsen av 1900-tallet. Man kjenner til tre slike gruver i dag, og den suverent største av dem er også den største gruven i kommunen – denne gruven ble basert på en 80 meter lang pegmatittgang, og ligger like sørvest for Kilsbakken, der den hadde egen atkomstvei og egen driftsbygning.

Kanskje finnes det fortsatt porselen som er laget av mineraler fra Mosseskogen. Hvem vet? I hvert fall er uttaket av feltspatt det mest omfattende uttaket av materiale man kjenner til i Mosseskogens historie.

Følelsen av historie

Hva er så vitsen med all disse gamle restene av det som ikke lenger er, sporene av aktiviteter som for lengst er dødd hen? Hva skal vi med det? Hvorfor ta vare på det?

Et svar kan kanskje være at mennesket har et behov for historie, og ikke bare den historien man kan lese om, men den historien som eksisterer som fysiske spor av fortiden i våre omgivelser.

Den historien minner oss til stadighet om generasjonene som vi er fortsettelsen av, den beskriver hvordan tiden vi lever i ble til, og den lindrer vår utfordrende eksistens ved å fortelle oss om andres slit og overlevelse, om kontinuitet på tvers av decennier, århundrer og årtusener.

Følelsen av historie er kanskje vel så viktig som rene faktakunnskaper om historien fordi den er en fornemmelse gjør noe med vår mentaltilstand og vår måte å oppføre oss på – vi blir mer ydmyke, mer reflekterte og mer oppmerksomme på livets betydning og forgjengelighet. Eksistensen av fornminner i vårt lokalmiljø er avgjørende for vår mulighet til å oppleve og opprettholde denne fornemmelsen.

Fornminner er med andre ord noe langt mer enn tause og passive dekorasjoner og kuriositeter. De taler til oss hver gang vi ser dem, nærmest slik foreldre ofte taler til et lite barn. Litt strengt, litt formanende. Derfor er det ikke så rent få som helst vil ha dem fjernet. De opplever fornminnenes budskap som ubehagelig. For fornminner peker på det tåpelige ved tankeløshet, egoisme og kortsiktighet. De minner oss om at livet slett ikke evig, og at vi bare har noen få år på oss til å gjøre noe virkelig positivt med de mulighetene vi er blitt tildelt. De minner oss om at vi må gripe dagen og gjøre noe konstruktivt og framtidsrettet med den, for det vi gjør her og nå er framtidens historie, og mer bestemmende enn vi kan forestille oss for hvordan framtiden vil bli.

Kilder

Båtvik, Jan Ingar I. 2008, *Biologisk inventering av Mosseskogen mellom Kambo og Moss by, Moss kommune. Rapport til Kambo vel*

Eliassen, Svein G. 1997, *Herregårder i Østfold*, Valdisholm Forlag, Rakkestad.

Hoel, Kåre 2004, *Bustadnavn i Østfold*, 5. bind, Seksjon for navnegransking, Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Universitetet i Oslo

Jensen, Egil 2008, *Landskapshistorie og kulturminner – Mosseskogen. Rapport til Kambo Vel*

Røsok, Øystein 2008, *Naturtypelokaliteter i Mosseskogen, Moss kommune*, BioFokus-rapport 2008-19

Web: Skeel and Kannegaard Genealogy, http://skeel.info